

УДК 343.985

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.51>**Владислав Негребецький,**

канд. юрид. наук,

доцент кафедри криміналістики

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЇ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ПІД ЧАС СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Стаття присвячена дослідженню психологічних основ взаємодії слідчого і підозрюваного під час проведення слідчого експерименту з метою перевірки його показань на місці події. Звернуто увагу на існування психологічних закономірностей поведінки підозрюваного під час перевірки його показань на місці. Визначено чинники, що безпосередньо впливають на поведінку підозрюваного (психічний стан особи, мотиви участі в слідчій дії, несприятливі умови, у яких перебуває підозрюваний, вплив з боку інших осіб, вплив захисної домінанти та ін.)

Участь підозрюваного у проведенні перевірки показань на місці обов'язково мусить мати добровільний характер. Тому результативність такої слідчої дії багато в чому залежить від позиції, яку займе підозрюваний, його бажання брати участь у перевірці показань на місці. Автором виокремлено такі напрями використання психології підозрюваного під час перевірки показань на місці, як: 1) діагностика позиції підозрюваного; 2) прогнозування його поведінки; 3) обрання відповідного психологічного впливу; 4) оцінка отриманої інформації. У роботі акцентовано увагу на ролі захисної домінанти як чинника, який істотно впливає на поведінку підозрюваного. Захисна домінанта визначає особливості, що зумовлюють поведінку підозрюваного під час перевірки його показань на місці, серед яких автор виділяє психічний стан. Під час перевірки показань на місці у підозрюваного може мати місце широка амплітуда психічних станів (страх, фрустрація, стрес тощо). Іншим чинником, що визначає поведінку підозрюваного, є психологічний вплив навколишньої обстановки. Останній може викликати зміни у поведінці підозрюваного, причому як у позитивному, так і в негативному напрямі. У зв'язку з цим доцільно використовувати спостереження за поведінкою підозрюваного. У роботі досліджується проблема відмови підозрюваного від участі у перевірці показань на місці, а також від раніше даних показань на різних етапах проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Зроблено висновок, що ризик відмови існує як до початку слідчої дії, так і безпосередньо під час її проведення. Наведено рекомендації, спрямовані на зниження такого ризику. З метою зниження ризику відмови підозрюваного від участі в цій слідчій дії пропонується проводити слідчий експеримент та перевіряти показання на місці негайно після їх одержання.

Ключові слова: слідча дія, перевірка показань на місці, психічний стан, захисна домінанта, самообмова, психологічний вплив, рефлексивне управління.

Постановка проблеми. Особливим різновидом слідчого експерименту є перевірка показань на місці. Перевірка показань на місці являє собою процес зіставлення інформації, отриманої під час допиту, її (або) ідеальних слідів пам'яті з матеріальною обстановкою місця події за допомогою розповіді, демонстрації та пояснень особи, показання якої перевіряються, з метою виявлення її поінформованості про дані, що перевіряються або уточнюються, а також встановлення нових фактичних даних.

Метою статті є дослідження психологічних основ взаємодії слідчого і підозрюваного під час слідчого експерименту з метою перевірки його показань на місці події, визначення напрямів використання психології підозрюваного під час проведення цієї

слідчої (розшукової) дії та розробка на цій основі практичних рекомендацій для слідчих органів України.

Проблема використання психології підозрюваного під час проведення слідчого експерименту з метою перевірки його показань на місці події залишається не досить дослідженою. У літературних джерелах вивчалися лише деякі психологічні аспекти проведення цієї слідчої дії. Разом із тим розглядувана проблема була на досить високому рівні досліджена стосовно допиту, очної ставки й обшуку [1, с. 446–463; 2, с. 232–252; 3, с. 65–107; 4, с. 78–89; 5; 6, с. 196–217; 7; 8, с. 218–264].

Виклад основного матеріалу. Участь підозрюваного у слідчому експерименті обов'язково мусить мати добровільний

характер. Тому результативність такої слідчої дії багато в чому залежить від позиції, яку займе підозрюваний, його бажання брати участь у перевірці показань на місці. Психологія підозрюваного при цьому може використовуватися для: 1) діагностики його позиції; 2) прогнозування поведінки підозрюваного; 3) обрання відповідного психологічного впливу й 4) оцінки отриманої інформації.

Необхідно враховувати чинники, що впливають на формування позиції підозрюваного і його поведінку. У психологічній літературі до таких відносять: а) психічний стан підозрюваного; б) мотиви, якими він керується, виконуючи ті чи інші дії; в) несприятливі для підозрюваного умови, у яких він перебуває у зв'язку з його передбачуваною роллю у скоєнні злочину; г) вплив на підозрюваного з боку інших осіб [6, с. 196–217, 272–285; 9, с. 293–299].

Психічний стан підозрюваного характеризується пануванням оборонної (захисної) домінанти. Під домінантою у психології розуміють тимчасово переважну рефлекторну систему, що зумовлює роботу нервових центрів у певний момент і тим самим додає поведінці відповідну спрямованість. Домінанта, як переважний осередок збудження, підсумовує і накопичує імпульси, що надходять у центральну нервову систему, одночасно пригнічуючи активність інших центрів [10, с. 191]. Оборонна домінанта визначає спрямованість психічної діяльності в підозрюваного, формує у нього спеціальні механізми психологічного захисту. Психологічний захист у літературі з психології розглядається як спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту [10, с. 321]. До числа механізмів психологічного захисту відносять витіснення, раціоналізацію і проєкцію [11, с. 50]. Як нам видається, під час перевірки показань на місці слід враховувати можливість впливу психологічного механізму витіснення. Під витісненням мається на увазі глушіння, відкидання і неприйняття тієї інформації, яка суперечить якійсь особистісно значимій установці суб'єкта [11, с. 50]. У зв'язку з цим є певні вимоги до форми спілкування слідчого з підозрюваним під час проведення перевірки показань на місці. В.Л. Васильєв вважає, що незалежно від тяжкості скоєного злочину слідчий зобов'язаний ставитися до підозрюваного як до особистості нарівні з іншими учасниками слідчої дії. Неприпустиме роздратування, вираження слідчим зневаги до нього, скептичні репліки тощо. Як би зухвало не поводився підозрюваний, слідчому необхідно залишатися стриманим і врівноваженим [1, с. 472–473].

Захисна домінанта визначає особливості, що зумовлюють поведінку підозрюваного під час перевірки його показань на місці, а саме: 1) його психічний стан; 2) прагнення цієї особи уникнути відповідальності; 3) заінтересованість у перебігу розслідування; 4) тенденцію до перебільшення підозрюваним інформаційної «озброєності» слідчого; 5) тенденцію до адаптації своєї виправдальної позиції [9, с. 293–299; 2, с. 163–166; 6, с. 196–198]. У психологічній літературі відзначається необхідність урахування психічного стану, у якому перебуває особа, показання якої перевіряються [7, с. 15–20]. Під психічним станом розуміють цілісну характеристику психічної діяльності, стійку на певному тимчасовому відрізку, яка показує своєрідність протікання психічних процесів залежно від відбиття явищ дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості [10, с. 781].

Під час проведення перевірки показань на місці має місце широка амплітуда психічних станів. Підозрюваний може перебувати, наприклад, у стані страху, фрустрації, стресу тощо [7, с. 15–20]. Суттєвим є те, що саме з психічним станом підозрюваного може бути пов'язана його відмова від участі в перевірці показань на місці або від уже даних ним свідчень. У психологічній літературі страх розглядається як негативний психічний стан, що виникає в ситуаціях, коли індивід має спонукання й усвідомлену мету залишити ситуацію, пов'язану із впливом зовнішнього подразника, але при цьому через зовнішні причини вимушений залишатися в ній [13, с. 234]. Стан страху під час перевірки показань на місці може зазнавати особа як причетна, так і не причетна до скоєння злочину. Страх не тільки сковує пам'ять, а й пригнічуючи діє на всю психіку людини, її інтелектуальну діяльність. Він може знижувати волю, моральний самоконтроль і критичні здатності, перешкоджати правильній оцінці обстановки, робити людину доступнішою для небажаних впливів [7, с. 28]. Під час проведення перевірки показань на місці можна здійснювати діагностику психічного стану, що, на нашу думку, є необхідним.

Під час проведення перевірки показань на місці особа, яка повторно перебуває на місці злочинної події, зазнає психологічного впливу оточуючої обстановки [4, с. 110–115]. Внаслідок цього в неї може відбуватися певна зміна психічного стану у сприйнятті місць, де знаходяться докази, що її викривають. На необхідність спостереження за поведінкою підозрюваного під час перевірки показань на місці постійно вказується в психологічній літературі [9, с. 134; 14, с. 310]. Йдеться, зокрема, про такі ознаки зовнішнього прояву

стану, як упевненість у виборі напрямку руху, показі об'єктів, раптова зміна напрямку пересування, швидкості, зупинка тощо. Значення методу спостереження під час проведення перевірки показань на місці, як видається, полягає також і в тому, що його застосування дає змогу слідчому ефективно контролювати поведінку підозрюваного, підтримувати оптимальний режим спілкування, сприяє обранню відповідних тактичних прийомів та їх систем. Спостереження допомагає діагностувати позицію підозрюваного, розпізнати, чи приховує він інформацію, що має значення для розслідування. Так, метод спостереження під час проведення цієї слідчої дії сприяє виявленню слідчим речових доказів. Слідчій практиці відомі випадки, коли у перебігу перевірки показань на місці за допомогою спостереження виявляються речові докази, місцезнаходження яких підозрювані намагалися приховати від слідства [15, с. 12–24; 16, с. 233].

Захисна домінанта викликає у винного прагнення здійснювати ті чи інші дії, які, за його розрахунками, мають допомогти йому уникнути викриття злочину і, як наслідок, ухилитися від відповідальності за скоєне [6, с. 196]. Цим можна пояснювати відмову підозрюваного від участі у перевірці показань на місці, дачу ним неправдивих показань на допиті.

Як оборонна домінанта, так і механізм психологічного захисту можуть бути властиві не тільки особі, яка справді винна у скоєнні злочину, а й невинній у її прагненні захиститися від несправедливого обвинувачення [6, с. 198]. Тому в психологічному відношенні перевірка показань підозрюваного не може зводитися до створення для нього яких-небудь штучних бар'єрів, психологічних обмежень для відмови від попередніх свідчень, даних на допиті. Неприпустимими є також випадки проведення цієї слідчої дії з метою психологічного закріплення підозрюваного на тих показаннях, які, на думку слідчого, відповідають дійсності [9, с. 132].

У слідчій практиці звернено особливу увагу на те, що підозрювані схильні до зміни своїх позицій, адаптації їх виправдальної позиції в міру пред'явлення доказів [2, с. 166]. Тому під час перевірки показань підозрюваного тактика слідчої дії має бути спрямована спочатку на деталізацію показань, з'ясування їх взаємозв'язку з обстановкою, а вже потім на усунення протиріч, якщо вони мали місце. Така тактика дає змогу поступово й цілеспрямовано усунути неправду в показаннях допитаної особи.

До числа чинників, які впливають на позицію підозрюваного, належить вплив на нього з боку інших осіб [7, с. 29]. Розглянутий чинник має досить істотне значення під час

перевірки показань на місці. Обов'язковою умовою, що визначає достовірність результатів цієї слідчої дії, має бути відсутність такого впливу на підозрюваного. Тому до перевірки показань на місці і в процесі її проведення необхідно вжити заходів до того, щоб підозрюваний не мав можливості контактувати зі сторонніми особами. У разі будь-якої підозри на останню перевірку показань на місці в цих випадках необхідно провадити негайно.

У процесі аналізу позиції підозрюваного під час проведення досліджуваної слідчої дії потрібно враховувати конкретні мотиви його згоди на участь у проведенні перевірки показань на місці. Серед таких у психологічній літературі вирізняють: острах суспільного осуду, сором усвідомлення аморальності і протиправності свого вчинку, острах перед помстою з боку заінтересованих осіб, боязнь наслідків для своїх близьких або розлуки з ними [6, с. 202]. Так, Ф. В. Глазирін вважає, що навіть у разі яскраво вираженої готовності підозрюваного брати участь у перевірці показань на місці слід детально розібратися у справжніх мотивах такої згоди [9, с. 31].

Слідчій практиці відомі випадки, коли підозрювані, заявивши про згоду взяти участь у перевірці показань на місці, у перебігу слідчої дії показують зовсім інші місця, що не мають відношення до злочину, розраховуючи послабити, розхитати зібрані слідчим докази, намагаючись спрямувати слідство на помилковий шлях, створити можливості для відмови від своїх даних раніше показань у процесі судового розгляду [9, с. 131–133]. Отже, знання мотивів, якими керується підозрюваний, дає змогу слідчому своєчасно вплинути на останнього в такий спосіб, щоб той змінив свою хибну позицію.

У слідчій практиці відомі також випадки, коли особи, які перебувають у місцях позбавлення волі, дають показання про скоєння ними інших злочинів, у тому числі і тих, яких вони не вчиняли. Так, підозрюваний Б. на допиті дав такі показання про скоєння умисного вбивства С. Пізно ввечері він разом зі своїми приятелями повертався додому з вечірки. По дорозі вони зустріли С., до якого Б. став приставати. Між ними сталася бійка, під час якої потерпілому були нанесені численні тілесні ушкодження в голову й живіт. У результаті заподіяних тяжких тілесних ушкоджень С. помер. Під час відтворення обстановки і обставин події за участю Б. підозрюваний не зміг указати точне розташування місця, де відбулася бійка з потерпілим. Із застосуванням манекена Б. не зміг показати, яким чином і в які саме частини тіла він наносив ножем удари потерпілому. У такій спосіб було встановлено самообмову [12].

Підозрюваний може керуватися також мотивом самостійної перевірки успішності приховання ним слідів злочину і обставин, що можуть його викрити [14, с. 310]. У слідчій практиці трапляються випадки, коли особи, підозрювані у скоєнні особливо тяжких злочинів, давали згоду на перевірку показань на місці з метою спробувати втекти з-під варти під час проведення цієї слідчої дії, скористатися допомогою своїх співучасників [9, с. 132]. Ось чому під час проведення перевірки показань на місці необхідно вжити заходів до охорони підозрюваного і забезпечення безпеки всіх учасників слідчої дії.

Є проблема ризику відмови підозрюваного від участі в перевірці показань на місці, а також і від даних на допиті показань. У криміналістичній літературі є рекомендації, спрямовані на зниження ризику відмови підозрюваного від участі в проведенні цієї слідчої дії. Так, окремі автори пропонують здійснювати перевірку показань на місці негайно після одержання згоди допитаної особи на участь у ній [16, с. 232]. Своєчасне проведення перевірки таких показань на місці рекомендується також і практичними працівниками слідчих органів [17, с. 74–79]. Були запропоновані й інші рекомендації: установлення і підтримка слідчим психологічного контакту з підозрюваним, прийняття до уваги мотивів, якими він керувався, виражаючи згоду брати участь у перевірці показань на місці, застосування методу рефлексивного управління [1, с. 472; 9, с. 132–133].

З метою зниження ризику відмови підозрюваного від участі в цій слідчій дії, а також від раніше даних показань перевіряти їх на місці необхідно негайно після одержання. Ця вимога-рекомендація підтверджується таким прикладом зі слідчої практики. На території Київського району м. Харкова було виявлено труп людини, під час огляду якого встановлено численні колото-різані рани. За підозрою в убивстві був затриманий Б., який на допиті зізнався у скоєнні злочину і повідомив, що удари він наносив ножом, що викинув на місці, де це відбулось. І тільки через чотири дні слідчий вирішив провести відтворення обстановки й обставин події за участю Б., у перебігу якого підозрюваний повністю відмовився від своїх попередніх показань і заявив, що він зовсім не причетний до цього вбивства [18]. Таким чином, зволікання з проведенням перевірки показань підозрюваного на місці злочину унеможливило процес перевірки наявної та одержання нової доказової інформації.

Ризик відмови підозрюваного від участі в перевірці показань на місці існує і безпосередньо під час її проведення. Причиною відмови підозрюваного від продовження участі в перевірці показань на місці може бути **психологічний вплив обстановки.**

(Зауважимо, що в криміналістичній літературі відзначають в основному позитивний ефект обстановки на допитану особу, яка повторно перебуває на місці злочинної події [4, с. 114–115]). На нашу думку, сприйняття місця злочину або його окремих епізодів, розповідь про подію злочину сприяють відновленню в пам'яті підозрюваного не тільки обставин цієї події, а і тих емоцій, що превалювали в його психіці в досліджуваній момент. Тому особиста присутність на місці злочинної події приводить до значних емоційних переживань у підозрюваного, що може ускладнити і навіть унеможливити продовження слідчої дії. Таким чином, психологічний вплив обстановки місця події є тим вагомим чинником, який суттєво впливає на особу, показання якої перевіряються.

У підозрюваного боротьба протилежних мотивів щодо участі в перевірці показань на місці, їх переорієнтація можуть мати місце не тільки в процесі підготовки до цієї слідчої дії, а і під час її проведення [14, с. 309]. Ось чому протягом усього часу проведення перевірки показань на місці слідчому необхідно вживати заходів, спрямованих на закріплення в підозрюваного позитивних мотивів участі в цій слідчій дії. Взаємодія між слідчим і підозрюваним у процесі перевірки показань на місці характеризується необхідністю постійного здійснення контролю над поведінкою останнього.

Висновки

Слідчий експеримент з метою перевірки показань підозрюваного на місці події має такі особливості, як: 1) наявність складних психологічних відносин між слідчим і підозрюваним; 2) здатність слідчого психологічно вплинути на підозрюваного з метою одержання необхідної інформації; 3) зумовленість позиції і поведінки підозрюваного зв'язком із допитом, що передував перевірці показань; 4) взаємне рефлексування між слідчим і підозрюваним; 5) можливість впливу підозрюваного на процес одержання інформації. Є необхідність використання слідчим психології підозрюваного під час перевірки показань на місці. На нашу думку, це можливо як у процесі прийняття рішення й підготовки до перевірки показань на місці, так і безпосередньо під час проведення цієї слідчої дії. Обов'язковою умовою, що забезпечує можливість використання психології підозрюваного під час перевірки показань на місці, є досконале вивчення слідчим особи підозрюваного. Під час проведення цієї слідчої дії необхідно враховувати всі чинники, що так чи інакше впливають на позицію і поведінку підозрюваного. З метою зниження ризику відмови підозрюваного від участі в цій слідчій дії, а також від раніше даних показань перевірку показань на місці необхідно проводити негайно після допиту.

Список використаних джерел:

1. Васильев В.Л. Юридическая психология. 3-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 624 с.
2. Еникеев М.И. Юридическая психология: Учебник. Москва: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 517 с.
3. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология. Харьков: Консум, 1999. 157 с.
4. Коновалова В.Е. Правовая психология. Харьков: Консум, 1997. 160 с.
5. Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте): учебное пособие. Киев: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. 88 с.
6. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. Москва: НИ и РИО ВШ МООП СССР, 1967. 289 с.
7. Ратинов А.Р., Ефимова Н.И. Психология допроса обвиняемого: методическое пособие. Москва: ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1988. 114 с.
8. Шепитько В.Ю. Теория криминалистической тактики: монография. Харьков: Гриф, 2002. 349 с.
9. Глазырин Ф.В. Психология следственных действий: учебное пособие. Волгоград: НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1983. 136 с.
10. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 т. Харків: Право, 2018. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. В.Ю. Шепітько та ін. 952 с.
11. Ратинов А.Р., Ефремова Г.Х. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения. Личность преступника как объект психологического исследования. Москва: Изд-во ВИПИПИРМППр Прокуратуры СССР, 1979. 178 с.
12. За матеріалами слідчого управління УМВС України в Харківській області за 1992 р.
13. Еникеев М.И. Общая и социальная психология: учебник. Москва: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2002. 624 с.
14. Юридична психологія: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів і факультетів / Андросюк В.Г., Казміренко Л.Л., Кондратьєв Я.Ю. та ін. / За ред. Я.Ю. Кондратьєва. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 352 с.
15. Дробиняк М.К. Від Києва до Лешно інтернаціональним вбивцям – міжнародний суд. *Слідча практика України. З досвіду слідчої роботи органів прокуратури*. Харків: КримАрт, 2000. Вип. № 2. С. 12–24.
16. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): учебное пособие. / А.К. Гаврилов, Ф.В. Глазырин, С.П. Ефимичев и др. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. 240 с.
17. Слостін В.М. Розкриття умисних вбивств з використанням інформації з телефонних мереж. *Слідча практика України*. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. Вип. № 3. С. 74–79.
18. За матеріалами слідчого управління прокуратури Харківської області за 2002 р.

The article is devoted to the study of the psychological basis of interaction between the investigator and the suspect during the investigation experiment in order to verify his testimony at the crime scene. Attention is drawn to the existence of psychological patterns of behavior of the suspect during the verification of his testimony at the crime scene. The factors that directly affect the behavior of the suspect (mental condition of a person, motives of participation in the investigative action, the adverse conditions in which there is a suspect influence from other persons, the influence of protective and dominant etc.)

The participation of a suspect in the verification of evidence at the crime scene is necessarily voluntary. Therefore, the effectiveness of such an investigative action depends largely on the position taken by the suspect, his desire to participate in the verification of testimony at the crime scene. The author highlights the directions of using the psychology of the suspect when checking the testimony at the crime scene: 1) diagnosis of the suspect's position; 2) forecasting his behavior; 3) selecting the appropriate psychological impact; 4) evaluation of the information received.

The paper focuses on the role of the protective dominant as a factor that significantly affects the behavior of the suspect. The protective dominant determines the features that determine the behavior of the suspect when checking his testimony at the crime scene, among which the author highlights the mental state. When checking the testimony at the crime scene, the suspect may have a wide range of mental states (fear, frustration, stress, etc.). Another factor that determines the behavior of the suspect is the psychological impact of the environment. The latter can cause changes in the behavior of the suspect, both in a positive and negative direction. In this regard, it is advisable to use observations of the behavior of the suspect. The paper examines the problem of the suspect's refusal to participate in the verification of testimony at the crime scene, as well as from previously given testimony at different stages of this investigative (search) action. It is concluded that the risk of failure exists both before the start of the investigation, and directly during its conduct. Recommendations aimed at reducing this risk are given. In order to reduce the risk of the suspect's refusal to participate in this investigative action, it is proposed to conduct an investigative experiment and check the testimony at the crime scene immediately after receiving it.

Key words: investigative action, verifying testimony at the crime scene, mental state, protective dominant, self-incrimination, psychological impact, reflexive management.